

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОНАТАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ПОВОЄННІ РОКИ НА ПРИКЛАДІ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На основі широкого спектру джерел, в т. ч. законодавчих актів, документів виконавчої влади, статистичних даних, листування вищих посадових осіб, у статті проаналізовані основні заходи пронаталістичної політики радянської держави у післявоєнний період та їх реалізація на прикладі Сталінської області. На думку автора, державні заходи, спрямовані на підвищення народжуваності, не можна назвати цілком адекватними репродуктивній поведінці населення області, а також ефективними, враховуючи важкі соціальні умови, наявність окремих демократичних катастроф і загальнодержавні пріоритети, які нехтують проблеми споживачів. Рівень державної грошової допомоги відповідає загальному рівню бідності населення у післявоєнні роки і був нездатний вплинути на демографічну поведінку жінок.

Ключові слова: пронаталістична політика, Сталінська область, народжуваність, репродуктивна поведінка, демографія.

На основе широкого спектра источников, в том числе законодательных актов, документов исполнительной власти, статистических данных, переписки высших должностных лиц, в статье проанализированы основные меры пронаталитической политики советского государства в послевоенный период и их реализация на примере Сталинской области. По мнению автора, государственные меры, направленные на повышение рождаемости, нельзя назвать целиком адекватными репродуктивному поведению населения области, а также эффективными, учитывая тяжелые социальные условия, наличие отдельных демографических катастроф и общегосударственные приоритеты, пренебрегающие нуждами потребителей. Уровень государственной денежной помощи соответствовал общему уровню бедствования населения в послевоенные годы и был не способен повлиять на демографическое поведение женщин.

Ключевые слова: пронаталитическая политика, Сталинская область, рождаемость, репродуктивное поведение, демография.

Basing on a wide range of sources including executive branch legislature, statistical data, higher rank officials correspondence, basic measures of pronatalistic policy of the Soviet state during the post war period and their realization on the example of Stalin district are analyzed in the article. According to the author's point of view, the state measures aimed at raising the birth rate, cannot be called fully adequate to the reproductive behavior of the district's population. They cannot be called effective either taking into account hard social conditions, demographic catastrophes and state priorities that disregard customers' needs. The amount of state material assistance corresponded to the general level of the population living in poverty during post war years and was unable to influence the demographic behavior of the women.

Key words: pronatalistic policy, Stalin area, birth rate, reproductive behavior, a demography.

Політика стимулювання народжуваності або пронаталістська політика (за визначенням демографів) є поширеною практикою у багатьох країнах світу в умовах, коли існуючий рівень народжуваності визнається урядами та

громадськістю як незадовільний. Активні пронаталістські заходи проводяться у більшості країн Євросоюзу. Серед таких заходів можна назвати разові виплати по народженню дитини, щомісячні сімейні допомоги, заходи

інформаційно-пропагандистського характеру тощо. Вони покликані регулювати дітородну активність населення, мають впливати на репродуктивну поведінку з метою підвищення рівня народжуваності. В незалежній Україні, починаючи з 2005 р., суттєво посилено заходи заохочування народжуваності, підвищено розміри матеріальної допомоги матерям. На наш погляд, вироблення та ефективне впровадження в життя науково обгрунтованої пронаталістської політики має відбуватися з урахуванням попереднього вітчизняного досвіду її формування та реалізації у конкретно-історичних умовах. Виходячи з цього, стаття має на меті проаналізувати основні заходи державної політики стимулювання народжуваності у повоєнні роки та особливості її реалізації на прикладі Сталінської області.

Вивчення радянської пронаталістської політики повоєнного періоду та результатів її впровадження стало можливим лише у період хрущовської відлиги, за умов певної суспільно-політичної лібералізації, коли поновлено було роботу демографічних установ у Радянському Союзі, і в Україні зокрема; відкрито, хоча і частково, доступ до статистичної інформації для демографів; проведено перший повоєнний перепис населення. Серед перших наукових досліджень – дисертаційна робота В. Піскунова – учня одного з найвидатніших радянських демографів Б. Урланіса. Вивчаючи народжуваність в Україні у повоєнний період, В. Піскунов звернув увагу на темпи її зниження у 1950-1960-ті рр., за якими республіка випереджала всі розвинені капіталістичні країни. Зрівняльну для всіх республік радянську політику стимулювання народжуваності автор оцінював негативно, вважаючи її неадекватною для України, а тому і недостатньо ефективною. Головними критеріями оцінки були цілком демографічні параметри, зокрема частка породіль, охоплених матеріальною допомогою. На наш погляд, доцільно було також розглянути державні заходи з точки зору історичної реальності, яка оточувала суб'єкт політики у повоєнні часи, зокрема таких важливих її компонентів, як рівень життя, особливості побуту, праці тощо. Тим більше, що подібна інформація присутня в дослідженнях сучасних українських і російських істориків, зокрема в роботах Т. Вронської, Л. Ковпак, О. Задніпровського, О. Зубкової, О. Гараня, М. Герасимової, О. Ісайкіної тощо [1].

Джерельну базу дослідження становлять законодавчі матеріали, листування вищих посадових осіб з Й. Сталіним, стенограма наради ЦК КП(б)У з обговорення проекту Указу Президії Верховної Ради СРСР, інформації про політичні настрої окремих груп населення, відомості статистичного управління Сталінської області та пояснювальні записки до них, протоколи засідань бюро Сталінського обкому КП(б)У, довідки, доповідні записки обласного, міських, районних комітетів КП(б)У з різноманітних

питань: забезпечення житлом, продовольством, товарами широкого вжитку, оподаткування населення тощо. Частина законодавчих актів опублікована у збірнику законодавства про охорону материнства [2], Відомостях Верховної Ради УРСР. Решта документів зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Держархіві Донецької області.

Активна пронаталістська політика в СРСР почала своє формування ще у довоєнний період, коли для керівництва країни стала очевидною невідповідність уявлень про високу народжуваність, притаманну соціалістичному типу відтворення населення та демографічних реалій, фіксованих поточною статистикою, які несли на собі відбиток голоду, репресій тощо. За словами М.С. Хрущова, ще задовго до війни Й. Сталін не один раз говорив: «Добре було б, якби ще мільйончиків сто додати до нашого населення» [3].

Законодавчою базою довоєнної політики стимулювання народжуваності стала низка указів і постанов Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР. Зокрема, 27 червня 1936 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, підвищення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел та дитячих садочків, посилення кримінального покарання для неплатників аліментів та деякі зміни в законодавстві про розлучення». 5 жовтня 1936 р. з'явилася постанова «Про кримінальну відповідальність за відмову у прийомі на роботу та зниження заробітної плати вагітним». Постановою від 14 листопада 1936 р. було остаточно затверджено порядок видачі допомоги багатодітним матерям. 26 листопада 1941 р. було запроваджено податок на бездітних [4].

Довоєнним законодавством була передбачена широка система заходів, яка, з одного боку, спрямовувалася на створення максимальних можливостей для найповнішого працевлаштування жіночого населення завдяки розширенню мережі дитячих ясел та дитячих садочків, надання державних гарантій працевлаштування для вагітних, з іншого – містила заходи з охорони материнства і сім'ї. Зокрема, для породіль було встановлено відпустку на виробництві – 35 днів до пологів і 28 після; заборонено було залучати вагітних до понаднормових робіт (у воєнний час заборона поширювалася лише на вагітних після 6 місяців); матерям було надане право стягнення аліментів із батька дитини, навіть у разі незареєстрованих шлюбних відносин (передбачалося встановлення батьківства через суд). При реєстрації розлучень призначалося грошове стягнення (при першому розлученні – 50 крб, другому – 150 крб, третьому і наступних – 300 крб). Починаючи з 1936 р., діяла заборона абортів, за порушення якої для жінок було передбачено громадський осуд і штраф (при першому аборті – громадський осуд, при повторному – штраф 300 крб),

для лікарів – ув'язнення строком від одного до двох років [5].

Низкою законодавчих актів 1936 р. було фактично виокремлено категорію багатодітних матерів і визначено розмір державної грошової допомоги для матерів (див. табл. 1). Як видно з таблиці, загальна сума виплат при народженні сьомої, восьмої, дев'ятої та десятої дитини складала 10 тис. крб, при народженні наступних дітей – 17 тис. крб. Варто додати, що допомога була однаковою у всіх республіках без урахування рівня народжуваності.

Під час війни, усвідомлюючи розмах людських втрат, влада прийшла до необхідності перегляду існуючого законодавства. У довідці «Про збільшення населення СРСР», складеній у квітні 1944 р., було сказано: «Велика Вітчизняна війна призвела до значних втрат населення. Постало важливе завдання забезпечити в короткий термін не тільки покриття втрат населення, але і забезпечити подальший прискорений приріст. З цією метою необхідно запровадити низку заходів, спрямованих, з одного боку, на підвищення добробуту багатодітних і зміцнення сім'ї, з іншого боку – на створення сприятливих умов для виховання дітей, народжених матерями, які не перебувають у шлюбі» [6]. Виконанню намічених завдань мала сприяти реалізація заходів Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про підвищення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства та дитинства, про запровадження почесного звання мати-героїні та ордену і медалі «Материнська слава» від 8 липня

1944 р. [7]. Саме цей указ став законодавчою підвалиною повоєнної пронаталістської політики у Радянському Союзі. Документ передбачав увесь комплекс заходів, які з певною часткою умовності можна поділити на економічні, пропагандистські та адміністративно-юридичні. За характером впливу передбачалися заходи стимулюючі, спонукальні та заборонні.

Указом від 8 липня 1944 р. планувалися заходи у декількох напрямках. Передусім, було намічено підвищення вдвічі продовольчих пайків для вагітних жінок та годуючих матерів. Під час обговорення нового указу розповідали, що забезпечення норми сухого пайку для вагітних та годуючих відбувалося з боями. Погані справи були не тільки з постачанням продуктів, але й з їхньою якістю. До пайка часто включали неповноцінні продукти: «Замість манної крупи – квасоля, замість олії – бавовняна олія». Те саме було й з комплектами білизни: «До нас часто приносять загорнутих буквально в лахміття дітей» [8]. У визволених від окупації регіонах, в умовах повного зубожіння, допомога вагітним жінкам і годуючим матерям була вкрай необхідна.

Другим важливим блоком питань виділялися заходи щодо багатодітних. Принципово новим положенням було включення до категорії багатодітних матерів, які народжували більше двох дітей. Тепер разову допомогу з багатодітності починали виплачувати матерям після народження третьої, а щомісячну – після народження четвертої дитини. Було намічено збільшення розмірів виплат багатодітним (див. табл. 1).

Таблиця 1 [9]

Розмір державної допомоги при народженні дітей певної черговості в 1936 і 1944 рр. (крб)

Допомога за наявністю попередніх дітей і народженні наступної дитини												
	третьої		четвертої		п'ятої та шостої		сьомої та восьмої		дев'ятої та десятої		наступної	
	1936	1944	1936	1944	1936	1944	1936	1944	1936	1944	1936	1944
Разова	не було	500	не було	1500	не було	2000	не було	2500	не було	3500	5000	5000
Щомісячна*	не було	не було	не було	100*	не було	150*	167**	200*	167**	250*	250***	300*

* щомісячну допомогу виплачували згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. протягом чотирьох років від другого року народження

** розраховано із щорічної допомоги, яку виплачували згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1936 р. у розмірі 2000 крб протягом п'яти років.

*** розраховано із щорічної допомоги, яку виплачували згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1936 р. у розмірі 3000 крб протягом чотирьох років від другого року народження.

З таблиці 1 можна побачити, що у порівнянні з попереднім періодом, розміри допомоги при народженні (після виходу указу) сьомої, восьмої, дев'ятої, десятої та наступних дітей були підвищені на 20-50 %. Але загальновідомим є факт високої інфляції під час війни. Про її рівень побічно свідчать наведені дослідником О. Гаранем дані про те, що реальна заробітна платня трудящих у 1945-1947 рр. була нижчою від довоєнної приблизно вдвічі.

[10]. Тобто фактично відбулося не підвищення, а індексування допомоги, але, на жаль, воно не було адекватним інфляції. Стосовно сільських жителів така допомога нівелювалася високими податками. Для порівняння наведемо податкові тарифи за 1945 р.: сільсько-господарські податки з одного га землі становили 58 крб, з 1 голови корови – 2 370 крб [11].

Державна грошова допомога багатодітним була важливою та необхідною, але явно недостатньою

для підтримки багатодітних у скрутні повсенні часи. Очевидно, розуміючи тяжке матеріальне становище цієї групи населення, дітей із багатодітних сімей було названо в числі потенційного контингенту для дитячих будинків, що відкривали при промислових підприємствах у 1945 р. [12]. Недостатність допомоги з особливою силою проявилася під час голоду. У 1946-1947 рр. багатодітні замайоріли в партійних і радянських документах серед тих, хто найбільше потребував допомоги. Іншими словами, голод висвітлив вказану групу серед найбільш соціально незахищених. І це не дивує. Продуктів за пайковими цінами не вистачало, а комерційні часом перевершували будь-яку уяву. Так, буханка хліба, за спогадами сучасників, коштувала 200-500 крб, перевищуючи розмір щомісячної допомоги багатодітним [13].

Наприкінці 1947 р., тобто напередодні проведення грошової реформи та скасування карткової системи, було намічено зниження розмірів допомоги багатодітним. Цей захід пов'язаний із планами забезпечення продовольчих потреб населення за твердими роздрібними цінами, що встановлювалися по багатьох продуктах на рівні пайкових. На хліб і крупи намічалось зниження цін у порівнянні з пайковими на 12 %, з комерційними – в 2,5 рази [14]. Але реальність, як часто бувало, не завжди відповідала планам. Продуктів не вистачало, тому навіть через рік після реформи в Донбасі, «щоб купити щось, треба багато часу витратити на черги» [15]. Розміри виплат багатодітним були знижені наступним чином. При народженні четвертої дитини разова допомога стала дорівнювати 650 крб (зменшилася в 2,3 рази), щомісячна – 40 (в 2,5 рази), при народженні п'ятої дитини – 850 (зменшення в 2,4 рази) і 60 крб (2,5 рази) відповідно [16]. За даними, наведеними Т. Вронською, середня зарплатня складала 500 крб, 1 кг цукру коштував 35 крб, м'яса – 35-40 крб [17]. Виходячи з цього, можна скласти уявлення про рівень допомоги.

Характерною рисою матеріальної допомоги було слабе охоплення нею новонароджених, адже частка дітей третьої, четвертої та наступної черговості серед новонароджених була невеликою. Зокрема, в Сталінській обл. у 1948 р. вони склали лише 31 % від усіх народжених, наступного року і того менше – 29,7 % [18]. Оскільки допомога багатодітним охоплювала менше третини породіль, виникає сумнів з приводу її адекватності.

Для підтримки багатодітних, крім економічних, визнали доцільним використання виховних заходів. При цьому моральне заохочення мало присмак воєнного часу – запровадили систему нагород і почесне звання. Жінки, які народили та виховали чотирьох дітей, нагороджувалися медаллю «Материнська слава» третього ступеня, п'ятьох дітей – «Материнська слава» другого ступеня, шістьох дітей – медаллю «Материнська слава» першого ступеня, сімох дітей – орденом

«Материнська слава» третього ступеня, вісьмох дітей – орденом «Материнська слава» другого ступеня, дев'ятьох дітей – орденом «Материнська слава» першого ступеня, десятих дітей – почесним званням «Мати-героїня» та врученням однойменного ордену [19]. Така система повністю вписувалася у відому радянську формулу – «труд з виховання фізично та духовно розвинутих будівників комунізму розглядається як найбільш почесний та кваліфікований». Але зарахувати цей труд до робочого стажу забули – «Мати-героїня» не мала права навіть на мінімальну пенсію [20].

Про те, як жіноцтво ставилося до державних заходів стимулювання багатодітності, певною мірою можна дізнатися з листа М.С. Хрущова до Й.В. Сталіна «Про реагування населення на Указ Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р.» В документі було наведено, головним чином, позитивні висловлювання з подякою радянському керівництву та особисто т. Й. Сталіну за піклування про матерів. Але в загальному хорі дифіраμβів лунали і різко негативні оцінки: «Заради жалюгідної нагороди народжуй хоч кожного року, а виховати за такі гроші та прогодувати дітей важко» [21]. Подібна думка звучала антитезою бажаній реакції, проте не була позбавлена здорового глузду.

Указом було намічено пом'якшення впливу на народжуваність викривленого війною співвідношення статей. Скасовано фінансову відповідальність чоловіка за народження позашлюбної дитини. Натомість встановлена державна допомога для одиноких матерів – 125 крб на одну дитину щомісяця до досягнення 14 років (за умов продовження навчання в повній середній школі – до 17 років) [22].

Визнавалися необхідними заходи спонукального характеру щодо осіб, «які ухилялися від шлюбу» або «хоча і перебувають у шлюбі, але відмовляються від створення потомства при наявності до цього повної можливості». Крім податку на бездітних, було прийнято податок на малодітних, які мали 1-2 дітей. Оподаткування поширювалося на чоловіків віком від 20 до 50 років та жінок віком від 20 до 45 років. Розмір податку залежав від категорії населення. Зокрема, для громадян, які сплачували прибутковий податок: за умов їхньої бездітності передбачався податок у розмірі 6 %; за наявності однієї дитини – 1 %; двох дітей – 1/2 % від прибутку. Для колгоспників, одноосібників та громадян, котрі входили до складу господарств, з яких стягувався сільгосподаток: за умов бездітності – 150 крб, за наявності однієї дитини – 50 крб, двох дітей – 25 крб за рік. Для інших громадян – 90, 30 і 15 крб за рік відповідно [23]. При цьому далеко непоодинокими є приклади неправильного оподаткування, зокрема робітників віком понад 50 років.

Повосенним законодавством з метою зміцнення шлюбу, була ускладнена процедура розлучення, введено оплату за подавання заяви –

100 крб, підвищено розміри грошових стягнень при оформленні розлучення. Вони стали складати від 500 до 2000 крб.

Оскільки одним із головних чинників низького рівня народжуваності називалося штучне переривання вагітності, набула поширення кампанія боротьби з абортами. Указом від 8 липня 1944 р. було встановлено кримінальну відповідальність: за незаконний аборт жінки каралися одним роком примусових робіт, а при повторному – ув'язненням терміном до 3 років; лікарі – від 3 до 5 років ув'язнення [24]. На місцях створювалися абортівні комісії у складі завідуючого райздороввідділу, лікарів-гінекологів та представників спілки медсанпраця, прокуратури, райвиконкому. Вони мали уважно прислухатися до причин, що змусили вагітну зробити аборт; проводити масово-агітаційну роботу та залучати громадськість у подолання цього явища шляхом лекцій, бесід. Інформація про кожен випадок абортів мала передаватися головними лікарями дільниць в органи прокуратури протягом 24 годин. Після передачі справи з абортарію до прокуратури райпрокурор протягом 24 годин мав вирішити питання про порушення кримінальної справи і передати матеріали слідчому для ведення слідства. По закінченню слідства всі випадки абортів передавалися до суду для розгляду протягом 10-денного терміну. В комплексному плані боротьби зі злочинними абортами наголошували: «Жоден випадок не можна залишати без покарання» [25].

На тлі відсутності протизаплідних засобів аборт був майже єдиним механізмом внутрішньосімейного регулювання. Його заборона, хоча і могла надати швидкий ефект, була досить жорстким заходом, що втручався в приватне життя. Вихід із цієї ситуації жінки знаходили, але часто з тяжкими наслідками для здоров'я. Згодом зростав негатив від шкоди, заподіяної жінкам нелегальними абортами. А головне – виявилось, що заборона абортів могла стримати окремих жінок, а не змінити демографічну поведінку загалом. Спроби влади стримати процес зниження народжуваності заборонаю абортів, що діяла до 1955 р., зумовили зростання нелегальних абортів. Так, по Сталінській області в 1944 р. кількість абортів у нелікувальних закладах була в 5,2 рази більша від здійснених на підставі медичної комісії. А в 1945 р. таке перевищення становило вже 6,4 рази [26]. Відомо, що смертність від абортів, проведених нелегально, в десятки разів вища (понад 80 % помирало від сепсису). У 1955 р. заборону абортів було скасовано Указом Президії Верховної Ради СРСР. Мета цього заходу полягала в «наданні жінці права самій вирішувати питання материнства, а також у попередженні шкоди, якої завдають здоров'ю жінки аборти, що проводять поза лікарнями» та часто неосвіченими особами [27]. Стрімкого падіння народжуваності після легалізації абортів, попри всі очікування, не відбулося, натомість

рівень смертей від абортів в Україні різко зменшився.

Указ 1944 р. містив статті, які гарантували працевлаштування вагітних жінок. Зокрема, за відмову в прийомі на роботу за мотивами вагітності повинно слідувати покарання ув'язненням до одного року. Водночас за відмову в прийомі на роботу одиноких матерів і годуючих матерів покарання не передбачалося. Тому їм рішуче відмовляли. Завідуючий шахтою № 10 Сталінської області відкрито заявляв: «Матері як працівники не потрібні, беріть розрахунок, бо ви не дасте видобутку, а лише ходите годувати дітей» [28]. Парадокс того часу в тому, що цього начальника, від якого за будь-яких обставин вимагали виконання плану видобутку, можна зрозуміти. Крізь подібні факти проривався пріоритет державних цінностей над людськими, що було властиво для практики повсякденного життя. Взагалі в указі проглядається конфлікт державних інтересів щодо жінок: жінка-мати і жінка-робітниця. З одного боку, збільшення відпустки з вагітності і пологів з 63 календарних днів до 77, з іншого – збереження можливості залучати жінок до понаднормових робіт (до 4 місяців вагітності) [29].

Внаслідок вибору існуючою соціальною системою моделі відбудови зі ставкою на відновлення важкої промисловості – основи воєнно-промислового комплексу, на економію й накопичення фінансів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості і соціальної сфери, покращення життя люди відчували це нескоро. Ще на початку 1950-х р. багато людей жило в землянках, напівзруйнованих приміщеннях, у перенаселених гуртожитках, часто барачного типу. Нужденне життя, голод, складні житлові умови, високий рівень зайнятості, відсутність короткого робочого тижня, велике навантаження на виробництві, яке іноді перевищувало всі допустимі норми, проблеми дитячої зайнятості поза школою, без сумніву, підштовхували жінок до обмеження народжуваності, сприяли поширенню орієнтації на одно та дводітну сім'ю. Не можна не погодитися з думкою дослідника А.І. Романюка про те, що «всі труднощі, принесені населенню бідами, які приходили одна за одною, можуть розглядатися як такі, що об'єктивно і суб'єктивно за будь-яким стандартом «раціональності» повинні були корегувати демографічну поведінку. Надання пріоритету важкій промисловості та військовому комплексу, зневажання потреб споживача були самі по собі ворожими сім'ї, як і важкі житлові умови» [30].

Отже, повоєнна політика стимулювання народжуваності не була чимось новим для радянської держави. Вона ґрунтувалася на попередньому, хоча і короткочасному, досвіді у створенні і впровадженні у життя пронаталістського законодавства у довоєнні часи. Передбачалося посилення попередніх заходів: підвищено

розміри грошової допомоги багатодітним, хоча і непропорційно рівню інфляції; розширено коло осіб, яких відносили до категорії багатодітних; підвищено ставки податку на бездітних, введено податок на малодітних, посилено ступінь відповідальності для порушників заборони абортів, підвищено розміри грошового стягнення при розлученні тощо. Пovoєнна політика формувалася також виходячи з нових реалій – колосальних людських втрат і деформації нормального співвідношення чоловіків і жінок у ході війни, тому держава фактично звільнила чоловіків від аліментів на позашлюбних дітей, перебравши фінансову відповідальність на себе, хоча і в розмірах, які не компенсували витрат на дітей. Крізь прагнення державних мужів не тільки компенсувати, а і добитися прискороеного приросту населення проривалася необізнаність радянського керівництва у складних процесах самоорганізації демографічної системи, що мабуть було і не дивно в умовах довготривалої заборони демографічних досліджень. Хоча державна політика і не в змозі була зупинити об'єктивний процес зниження народжуваності, проте запобігти демографічним трагедіям та рухатися по найсприятливішому сценарію

розвитку народонаселення вона могла, але не реалізувала подібної можливості. Як наслідок, населення Сталінської області, і України загалом, швидко наближувалися до звуженого режиму відтворення. Практика впровадження державних заходів стимулювання народжуваності на прикладі Сталінської області засвідчила передусім недостатність розміру грошової допомоги багатодітним, яка разом із заходами виховного характеру породжувала справедливі дорікання з боку сучасниць. Рівень державної грошової допомоги звичайно не міг компенсувати сімейні витрати на дітей і стимулювати народження наступних. Він відповідав загальному рівню нужденності життя радянських громадян у повоєнні часи. До того ж тяжкі соціальні умови, як і окремі демографічні катастрофи, викриваючи вкрай уразливе матеріальне становище багатодітних, справляли негативний вплив на демографічну поведінку жінок.

При формуванні сучасної пронаталістської політики доцільно б було врахувати, що заходи матеріальної допомоги сім'ям повинні поєднуватися із широкими заходами соціально спрямованої державної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пискунов В.П. Рождаемость на Украине в послевоенный период.: Дисс. ... канд. экон. наук. – К., 1966. – 187 с.; Вронська Т.В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941-1947 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 163-183; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.; Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: Автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 16 с.; Задніпровський О.І. Голод в історії України: короткий нарис (X-XX ст.). – Донецьк: Український Культурологічний центр, 1999. – 88 с.; Гарань О. Відбудова промисловості УРСР у II-й пол. 40-х рр. у висвітленні зарубіжною історіографією // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 54-64; Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. – К., 2007. – 248 с.; Ісайкіна О.Д. Побут дозвілля міського населення України в повоєнний період: Автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006. – 23 с.
2. Збірник законодавства про охорону материнства. – К., 1959.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 886, арк. 1.
4. Там само, арк. 57, 58.
5. Там само.
6. Там само, арк. 35.
7. Там само, арк. 43.
8. Там само, арк. 6.
9. Складено за: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 886, арк. 43, 44, 57, 58.
10. Гарань О. Відбудова промисловості УРСР у 2-й пол. 40-х рр. у висвітленні зарубіжною історіографією // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 58.
11. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.Р.-180, оп. 2, спр. 1, арк. 323.
12. Там само, ф. 360, оп. 2, спр. 1, арк. 323.
13. Задніпровський О.І. Голод в історії України: короткий нарис (X-XX ст.). – Донецьк: Український Культурологічний центр, 1999. – С. 77, 81.
14. Вронська Т.В. Вказ праця. – С. 181.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5379, арк. 44.
16. ДАДО, ф.Р.-2794, оп. 1, спр. 924, арк. 18.
17. Вронська Т. В. Вказ праця. – С. 181.
18. ДАДО, ф.Р.-4249, оп. 3 дод., спр. 158, арк. 4.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 886, арк. 49.
20. Пискунов В.П. Вказ. праця. – С. 334.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 886, арк. 71, 72.
22. Там само, арк. 45.
23. Там само, арк. 50.
24. Там само, арк. 57, 58.

25. ДАДО, ф.Р.-180, оп. 2, спр. 1, арк. 371.
26. Там само, ф. 4249, оп. 3, дод., спр. 16, арк. 104.
27. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1955. – № 22 (840). – С. 596.
28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4621, арк. 218.
29. Там само, спр. 886, арк. 46, 47.
30. Романюк А.І. Демографічні студії: вибрані праці. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 1997. – С. 115, 103.

Рецензенти: д.і.н., проф. А.І. Колісниченко;
д.філос.н., проф. В.Л. Гавеля.

© Шипік Наталя Феофанівна, 2009

Надійшла до редколегії 29.04.2009 р.